

Prof. dr Pavle BOGETIĆ

OSVRT NA NEKA PITANJA TRANZICIJE  
I EKONOMIJE CRNE GORE  
(dometi i projekcije)

*Ako imaš (jasan – P. B.) cilj  
naći ćeš i put.*

Afrička poslovice

Tekst koji slijedi sastoji se iz dva dijela. U prvom dijelu se daje osvrt na neka pitanja tranzicije i ekonomije, a u drugom na Agendu ekonomskih reformi u Crnoj Gori 2002-2007.

\*

U zemljama tranzicije iz kvazi „socijalističkog” u sistem kapitalističkih odnosa stalno je prisutno pitanje Društva koje treba konstituisati – sistem liberalne ili mješovite ekonomije. Kod nas u Crnoj Gori figurira koncept liberalne ekonomije prema kome privatna svojina predstavlja „stub sistema”, a tržišna ekonomija, liberalizacija i dencentralizacija njegove koordinate. Osnov tranzicije je privatizacija sveg kapitala i imovine sa kojim raspolaže Crna Gora. Prema ovom konceptu „ulaganje u puteve treba da bude prioritet Države”.

U vezi sa navedenim konceptom nije se suvišno, čini se, na lapidaran način potsjetiti teza o ekonomskim slobodama, tržištu, državi, planiranju – ekonomskoj politici...

U liberalno-ekonomskoj doktrini ekonomske slobode se identifikuju sa uslovima slobodne, neograničene konkurencije na tržištima rada, sredstava za proizvodnju i finalnih proizvoda. U proizvodnoj sferi ekonomske slobode se odnose na donošenje odluka šta proizvoditi, na koji način i po kojoj cijeni. U sferi potrošnje, pak, znače pravo potrošača da u ulozi kupca posredstvom novca odlučuje šta će se proizvoditi. Ekonomske slobode znače slobodu privrednih subjekata da po svojoj volji raspoložu svojim dohocima. Ekonomske slobode u domenu spoljne trgovine se odnose na uklanjanje svih carinskih barijera slobodnom prometu proizvoda rada i kapitala između država.

Prema Kejnzu „privreda se može prepustiti djelovanju tržišta tek kada se postigne puna zaposlenost i proizvodnja”.

Tržište daje željene efekte u uslovima razvijene fizičke i društvene infrastrukture koju je u istoriji privrednog razvoja Društva najuspješnije projektovao, organizovao i gradio javni sektor, koji se nalazio pod ingerencijom države.

Ekonomski koncept individualizma ne svodi se samo na rezultate pojedinih poslovnih subjekata, već na ukupne rezultate nacionalne ekonomije, gdje država ima važnu funkciju (fiskalnu, finansijsku, planSKU, vojno bezbjedonosnu, svojinsku...).

„Državna intervencija je nužna zbog nesavršenosti tržišta, spoljnih uticaja i neoptimalne raspodjele bogastva” (Samuelson).

Zbog prisustva makroekonomskih dispariteta u svim fazama društvene reprodukcije (proizvodnji, razmjeni, raspodjeli i potrošnji), inflacije, nezaposlenosti i socijalnih tenzija ekonomski procesi se usmjeravaju ne samo spontanim zakonima tržišta, već i u većem ili manjem stepenu, mjerama političke i ekonomske regulative države.

Stepen uticaja države na društveno ekonomske tokove date zemlje podložan je mijenama, a zavisan je od političkih, ekonomskih, tehničko tehnoloških i socijalnih faktora. Uloga države u zemljama tranzicije složenija je i odgovornija nego u razvijenim zemljama.

Ekonomska politika je „oblik indirektnog upravljanja privredom kao cjelinom” (2,69). Ekonomska politika je sintetički izraz usaglašenih odnosa između ekonomije i politike.

Planom (Agendom) država društveni razvoj usmjerava na prioritete razvojne alternative. „Planiranje se javlja kao nezaobilazno prilikom velikih privredno sistemskih preobražaja i strateških akcija prelaza u novi institucionalni poredak”.

Teorijski koncept liberalne ekonomije je logičan i zavodljiv. Navođenjem stavova o ekonomskim slobodama, tržištu, ulozi države, ekonomskoj politici htjelo se, međutim, reći da koncept liberalne ekonomije, u doslovnom smislu riječi, nije zaživio ni u jednoj tržišnoj ekonomiji, pa je nerealno očekivati da će u dogledno vrijeme zaživjeti u zemljama tranzicije. U razvijenim zemljama državni sektor u privrednoj djelatnosti učestvuje u prosjeku oko 15%, a u SAD sa 25%.

Državni organi Crne Gore donijeli su zakone i formirali institucije u funkciji procesa tranzicije.

Januara 1992. godine donijet je Zakon o svojinskoj i upravljačkoj transformaciji, prema kome je cilj transformacije da obezbijedi nominiranje vlasnika kapitala i imovine preduzeća, rehabilitacija tržišne privrede sa privatnom inicijativom, preduzetništvom, poslovnim rizikom i oslobodi državu paternalizma u ekonomiji, a afirmiše u domenu prava, zakonodavstva i socijalne politike. Prema ovom Zakonu inicijativa, za transformaciju firmi poticala je od upravnih organa preduzeća, a usmjeravana i kontrolisana od Agencije za prestrukturiranje... (koja je osnovana 1990. godine) i fondova (za razvoj, PIO i Zavoda za zašljavanje). Apelovano je da firme što prije treba privatizovati i transformisati – svojinski, organizaciono i upravljački.

Onog momenta kada je duh privatizacije izašao iz boce prestali su pokretački motivi i zainteresovanost zaposlenih i uprave za razvoj i rast preduzeća, za njegovu budućnost... Uslijedilo je opšte „čerpavanje” narodne imovine na svim nivoima. Funkcije samoupravnih, upravnih i rukovodećih organa preduzeća su devalvirane i obesmišljene. Rasturena je organizacija preduzeća i privrede. Ekonomski sistem je doživio kolaps. Došlo je do drastičnog pada svih makro ekonomskih agregata (pada DBP, porasta, nezaposlenosti, pojave sive i crne ekonomije, siromaštva i socijalnog raslojavanja).

Nakon prvog kruga aktivnosti po Zakonu o svojinskoj i upravljačkoj transformaciji društveno-državnih preduzeća u akcionarska društva transformisano je 347 preduzeća. Od procijenjene vrijednosti kapitala tih preduzeća 59,6% je prenijeto na državne fondove, 12,4% je „pripalo” radnicima, 11,9% bankama, 8,9% državi, a 7,2% ostalim vlasnicima transformisanog kapitala.

Godine 1998. Vlada Crne Gore je osnovala Savjet za privatizaciju sa zadatkom da upravlja, kontroliše i obezbeđuje privatizaciju u Crnoj Gori. Ovim Zakonom je pojam privatizacije postao sinonim pro-

cesa tranzicije. A privatizacija je samo jedan, veoma važan, segment tranzicije.

Od 2000. godine privatizacija u Crnoj Gori teče prema godišnjim planovima koji sadrže koncept privatizacije svih sektora privrede i neprivrede, javnih usluga i njihovih aktera.

U režiji Savjeta za privatizaciju aprila 2001. godine počela je implementacija programa masovne vaučerske privatizacije kojim je obuhvaćeno 237 preduzeća. Po ovom konceptu 436.860 građana Crne Gore dobilo je besplatno po 5.000 vaučer poena; od ovog broja 309.955 građana su svoje vaučer-poene prenijeli na privatizacione fondove, a 126.905 hiljada je svoje vaučer poene zamijenilo za akcije po osnovu kojih su postali akcionari preduzeća.

Inicijalna struktura vlasničke transformacije svela se na interno dioničarstvo, koje je ekstremno disperziralo vlasničku strukturu kapitala. Nominalni vlasnici imovine i kapitala su postali državni i privatizacioni fondovi, zaposleni i građani.

Preduzeća sa mnoštvom vlasnika akcija nijesu u mogućnosti da obezbijede efikasno korporativno upravljanje. Posjednici malog paketa akcija nijesu u mogućnosti da utiču na poslovnu politiku preduzeća čiji su suvlasnici, niti da prate rad menadžmenta. Prema profsoru Horvatu „faktičko vlasništvo preduzeća imaju oni koji kontrolišu njegovo poslovanje (direktori), a ne vlasnici koji nominalno posjeduju „kapital“”.

Interno dioničarstvo u normalnim tržišnim uslovima se dugo ne zaдржава; ono čini prvi korak ka nominalnoj konstelaciji koja treba da se svede na uzan krug „odabranih” vlasnika.

Sintetizovane efekte tranzicije na ekonomske tokove u Crnoj Gori ilustruju: promjena vlasničke i privredne strukture, dinamika društvenog proizvoda i prisustvo sive i crne ekonomije.

Kao rezultat procesa tranzicije u svim postsocijalističkim zemljama pa i u Crnoj Gori došlo je do promjene vlasničke strukture kapitala i imovine preduzeća u kojoj dominantno mjesto ima privatna svojina, potom mješovita i na začelju državna.

Godine 1989. u stvaranju društvenog proizvoda Crne Gore društveni sektor je učestvovao sa 93%, a privatni sa 7%. U procesu tranzicije došlo je do ozbiljnih promjena u učešću pojedinih oblika svojine u stvaranju društvenog proizvoda: smanjilo se učešće društvenog, a povećalo učešće mješovitog i privatnog sektora. U 2001. godini mješoviti sektor je imao „glavnu” ulogu u stvaranju društvenog proizvoda sa

učešćem od 48,34, privatni sa 17,67% i društveni sa 16,57%, a zadružni i državni sektor su svedeni na marginu.

Evidentan dokaz promjene vlasničke strukture u korist privatne svojine, koja je nastala tokom tranzicije, daje pregled (firmi) jedinica razvrstavanja u Crnoj Gori, prema obliku svojine kojih je na dan 30.06.2005. godine bilo 20.165. Gro njih – 75,14% imaju privatni karakter, 21,96% mješoviti, 2,2% državni, 0,73% zadružni 0,46% društveni. Očito, presudan uticaj na ekonomsko socijalne tokove u Crnoj Gori sada ima privatni sektor od čije će organizovanosti i poslovne uspješnosti zavisiti njegovi trendovi.

Nova vlasnička struktura preduzeća na prvi pogled prikazuje krupne promjene u vezi vlasničkih odnosa, a u suštini je u pitanju stanje u kome dominiraju male privatne firme koncentrisane u oblasti prometa i usluga „koje su nisko akumulativne i imaju perifernu ulogu sa stanovništva razvojne i izvozne strategije zemlje”, zapošljavanja i rasta životnog standarda građana.

U posmatranom periodu evidentne su promjene u privrednoj strukturi Crne Gore mjerene učešćem pojedinih grana djelatnosti u društvenom proizvodu. Godine 1989. najveće učešće u strukturi društvenog proizvoda privrede bilježile su industrija i rudarstvo (sa 45%) trgovina (16,7%), saobraćaj i veze (13,7%), poljoprivreda i ribarstvo (6,1%), građevinarstvo (5,8%), ugostiteljstvo i turizam (5,4%). U 2000-toj godini vodeće mjesto u strukturi društvenog proizvoda zadržali su industrija i rudarstvo (sa učešćem od 30,8%), a zatim slijede saobraćaj i veze (19,9%), poljoprivreda i ribarstvo (15%), trgovina (12,6%), građevinarstvo (7,3%) i ugostiteljstvo i turizam (4,9%). U odnosu na 1989. godinu povećali su učešće u strukturi društvenog proizvoda saobraćaj i veze i poljoprivreda i ribarstvo, što je posledica smanjenja društvenog proizvoda u industriji i indicija da se selo budi. Smanjeno učešće industrije i rudarstva u društvenom proizvodu Crne Gore 2000. za 14,5% u odnosu na 1989. godinu je rezultat drastične devastacije i smanjenog stepena korišćenja kapaciteta preduzeća iz ove grane djelatnosti u prvom valu tranzicije.

Nakon 2000. godine dinamičniji su ekonomski tokovi u Crnoj Gori.

U 2004. godini najveće učešće u društvenom proizvodu (koji je obrčunat po novoj metodologiji) imale su trgovina (12,3%), prerađivačka industrija (11,5%), poljoprivreda, lov i ribarstvo (11,3%), proizvodnja i snadbijevanje električnom energijom, gasom i vodom (7,6%)

itd. U ovoj godini čelno mjesto u strukturi društvenog proizvoda pripada trgovini. Industrija je izgubila primat, jer su mnoge proizvodne firme prestale sa radom, a one koje egzistiraju rade sa malim stepenom korišćenja kapaciteta.

Učešće turizma (koji po novoj metodologiji obračuna BDP fingira pod nazivom hoteli i restorani) iznosilo je 2,9%. Inače, u periodu od 2001. do 2004. godine najveći porast BDP bilježi turizam (51,1%), a zatim trgovina i poljoprivreda sa 27,5% i 23,4%, (ukupna) industrija 21,2% itd. Navedene brojke pokazuju da one grane djelatnosti koje za Crnu Goru imaju komparativne prednosti (turizam i poljoprivreda) iz godine u godinu bilježe znatan rast BDP – što je poželjno.

Prvih godina tranzicije od 1990. do 1996. godine zabilježen je drastičan pad društvenog proizvoda i svih makro ekonomskih pokazatelja; potom je uslijedilo oživljavanje ekonomskih tokova do kraja posmatranog perioda. Prvih sedam godina tranzicije društveni proizvod dostiže svega 53% ukupnog i 51% po glavi stanovnika ostvarenog u 1990. godini. Nakon buđenja ekonomskih tokov društveni proizvod bilježi rast, tako da je u 2004. godini dostigao 72% ukupnog i 68% društvenog proizvoda po glavi stanovnika u odnosu na ostvareni u 1990. godini.

Pad društvenog proizvoda je uslijedio nakon raspada bivše SFRJ, nesrećnih ratova koji su uslijedili na ovim prostorima, uvedenih sankcija i ekonomske blokade.

Znatan dio ekonomskih aktivnosti u Crnoj Gori odvija se u sivoj ekonomiji čije se učešće u posljednoj deceniji kretalo izmellju 40-45% BDP. Na razvoj sive ekonomije, kao strategije preživljavanja, uticali su brojni politički i ekonomski faktori: raspad SFRJ, ratovi, sankcije, kolaps društvenih preduzeća, visoki porezi i doprinosi, male plate – nezaposlenost, siromaštvo. Siva ekonomija je dala značaj doprinos socijalnom miru kada su građani suočeni sa drastičnim padom životnog standarda.

Siva ekonomija nelojalno konkuriše regularnoj ekonomiji jer ne plaća poreze i doprinose i na taj način smanjuje budžetske prihode. Zaposleni u sivoj ekonomiji su obespravljeni – nijesu socijalno osigurani – niti im teče radni staž. Zbog njene socijalne dimenzije putem poreskih olakšica treba je „prevoditi” u legalne tokove.

U periodu tranzicije Crna Gora je zabilježila rast nejednakosti, koja je dovela do drastičnih socijalnih raslojavanja. Primarni socijalni pro-

blemi su siromaštvo, nezaposlenost i visoke cijene osnovnih životnih namirnica i usluga.

Crna Gora se nalazi među zemljama sa najvećim stepenom nejednakosti u regionu (kao što su BIH, Albanija, Srbija, Makedonija). Značajne su razlike u životnom standardu među regionima Crne Gore. Stopa siromaštva na sjeveru Crne Gore dva puta je viša od iste za centralni i južni region.

U toku procesa tranzicije opao je kvalitet života građana. Godine 1989. 35% ukupnih sredstava domaćinstva su izdvajala za troškove ishrane, a „danas” skoro petina domaćinstava u Crnoj Gori troši više od 60% svojih „resursa” na ishranu „Ova proporcija je daleko veća u sjevernoj dijelu Republike”.

\*

U uvodnim napomenama Agende, između ostalog, piše da je „rezultat rada 20-tak radnih grupa, sa oko 150 domaćih i stranih eksperata iza kojih stoje ugledne institucije”. Kada je to tako, nameće se pitanje jedinki sa skromnim informacijama šta, zapravo, može korisno da kaže o njoj. I pored toga, pri čitanju teksta Agende nametale su se neke asocijacije koje su, u tekstu koji slijedi, notirane.

Na putu tranzicije u Crnoj Gori se, nakon opredjeljenja za sistem kakav se želi graditi pristupilo harmonizaciji zakonodavne regulative sa EU, koju treba da prati podobna institucionalizacija i implementacija. Za proteklih 15 godina tranzicije harmonizovano je oko 60% zakonodavne regulative, koju istim tempom ne prati adekvatna institucionalizacija i implementacija. Ako se pođe od pretpostavke da će biti potrebna još jedna decenija za harmonizaciju preostalih 40% zakonodavne regulative i prateću institucionalizaciju i implementaciju, proizilazi da će jednoj generaciji proteći dvije trećine ili čitav radni vijek u toku trajanja procesa usaglašavanja zakona i institucija sa Evropskom unijom, s kojom treba živjeti i komunicirati.

Ovo je razlog više koji nameće potrebu jasnog i realnog viziranja koordinata sistema koji treba graditi. Uspjeh procesa harmonizacije i implementacije zakonodavne regulative koju treba da prati adekvatna institucionalizacija zavisi od dovoljnog broja obučanih i stručnih kadrova koje Crna Gora obrazuje u hodu.

Pod atributom „najveća ostvarenja” u Agendi se, između ostalog, navodi da je Zavod za obračun i plaćanje „zatvoren” 1. januara 2005. godine i ovim činom uspješno implementiran novi model upravljanja budžetskim prihodima i rashodima, koji omogućava smanjenje troškova platnog prometa. Skroman obim sredstava alocirati prema prioritetima potreba predpostavlja visok stepen znanja i odgovornosti lica koja „upravljaju” budžetom.

Ukidanje Zavoda za obračun i plaćanje osim pozitivnih ima i negativno reperkusije na planu informisanja interesenata o uspješnosti poslovanja preduzeća i ekonomsko-socijalnim tokovima u sistemu. Kod bivše Službe društvenog knjigovodstva (i njenog nasljednika Zavoda za obračun i plaćanje) firme su bile obavezne da deponuju bilanse, na osnovu kojih su sačinjavani zbirni i konsolidovani bilansi za privredu i pojedine grane djelatnosti. Na osnovu ovih podataka interesenti su bili u mogućnosti da stiču uvid u finansijsko zdravlje i bonitet firmi, i da odgovarajuće institucije sistema vrše analizu ekonomsko-socijalnih tokova i kreiraju poželjeni koncept ekonomske politike. Podaci koji su se ranije prikupljali i za analize obrađivali i pripremali na jednom mjestu – (u Službi DK odnosno ZOP-u) sada su rastureni; – prikupljaju ih i za svoje namjene obrađuju brojne institucije i organi (Monstat, Sekretarijat za razvoj, Ministarstvo finansija, Centralna banka, Državni fondovi, Privredni sud, Komisija za hartije od vrijednosti...). Sticanje uvida u bonitet firmi i izricanje „suda” o ekonomsko socijalnim tokovima u sistemu sada je teško. Treba se na razne načine dovijati da se „dođe” do željenih podataka, na osnovu kojih je moguće sačiniti „validne” analize o bonitetu firmi i ekonomsko socijalnim tokovima. Da bi se ovaj problem riješio treba (npr. pri Centralnoj banci Crne Gore) obezbijediti da se na jednom mjestu prikupljaju i obrađuju podaci o bonitetu firmi i ekonomsko socijalnim tokovima u sistemu.

Trendovi makro ekonomskih pokazatelja u Crnoj Gori za 2002-2004. pokazuju da su ostvarene u odnosu na planirane stope bile pozitivne za bruto BDP i inflaciju, a negativne za nezaposlenost i strane direktne investicije. Pri projektovanju ovih pokazatelja za period 2005-2007. i dalje je čini se, bio prisutan nerealni optimizam za BDP per capita, javnu potrošnju, stopu nezaposlenosti i strane direktne investicije.

Tokom 2004. godine ukupan obim robne razmjene sa inostranstvom iznosio je 1.194 mil. eura, od čega je izvoz činio 382.000 mil. eura, a uvoz 812.000 mil. eura. Pokrivenost uvoza izvozom iznosila je

47%. Razlika između uvoza i izvoza iznosila je 431.000 mil. eur., koja je za 20% bila viša u odnosu na prethodnu godinu. Ova razlika je izraz robnog deficita i pokazuje obim uvozne zavisnosti Crne Gore u odnosu na inostranstvo. Ukupan obim robne razmjene sa inostranstvom u periodu januar-jun 2005. godine niži je, a deficit viši, u odnosu na uporedni period prošle godine.

U strukturi izvoza Crne Gore dominiraju sirovine i poluproizvodi, a u strukturi uvoza mašine i transportni uređaji, nafta i njeni derivati, hrana, hemijski proizvodi... Put za smanjenje deficita robnog bilnsa je izvoz većeg obima finalnih proizvoda sa komperativnim prednostima, kao što su alkoholna pića, proizvodi organske poljoprivrede, finalni proizvodi od aluminijuma i čelika. Predviđene aktivnosti na planu ekonomske saradnje sa okruženjem su logične. Na planu deregulacije spoljnotrgovinskih procedura, trgovinskih sporazuma, subvencioniranja domaćih proizvoda, zaštite domaćeg tržišta uloga države je nezamjenjiva.

U Crnoj Gori je visoka, državna potrošnja „koja je kreirana sa ciljem da se ublaži recesija i socijalna kriza“; ona čini oko 46% BDP. Njeno planirano smanjenje na 40%, u kratkom roku, nerealno je, upravo, iz razloga zbog kojih je i kreirana. U razvijenim zemljama zapada 2004. godine učešće javne potrošnje u BDP, u prosjeku, iznosilo je 41,1%.

Fiskalna disciplina je uslov makro ekonomske stabilnosti. Budžetski deficit Crne Gore se iz godine u godinu smanjuje. Njegovo učešće u BDP 2004. godine iznosilo je 2,18%, što znači da je manje od granice koju je Evropska unija predvidjela za zemlje članice (do 3%). Budžetski deficit Crne Gore za 2005. godinu je procijenjen na nivou 2,17% BDP, što izgleda realno. Uravnoteženje budžeta se predviđa u narednim 5 godina sprovođenjem odgovarajuće ekonomske politike (proširenjem poreske osnovice) i rigoroznom kontrolom budžetskih prihoda a posebno rashoda.

Javni dug Crne Gore 31.12.2004. godine iznosio je 674,5 mil. eur., od čega je strani dug činio 74,5% (502,7 mil. eura), a domaći 25,5% (171,8 mil. eura). Udio javnog duga u BDP Crne Gore 2004. godine je iznosio 45,57%, što je manje od tolerisanih 50%. U BDP Crne Gore strani dug učestvuje sa 34%. Prema ovom pokazatelju Crna Gora se nalazi na pragu umjerene zaduženosti, zbog čega ima zadovoljavajući kreditni rejting, koji je ograničen „veličinom i otvorenošću njene ekonomije što čini njene privredne performanse nestabilnijim i osjetljivijim na eksterne šokove“.

Ukoliko ožive ekonomski tokovi i kvalitetno se obave planirane aktivnosti iz domena normativizma i institucionalizma i njihove implementacije, u funkciji postizanja budžetske ravnoteže, realno je očekivati da će se ovaj cilj postići. Pri ovome se polazi od pretpostavke da će se uspješno upravljati državnim dugom, koji je od presudnog značaja za postizanje fiskalne ravnoteže.

Crna Gora ima skoro sve institucije finansijskog sistema. Donijela je i adekvatnu zakonodavnu regulativu „osim one koja reguliše tržište novca”.

Glavnu ulogu u finansijskom sistemu imaju banke koje su usitnjene i slabo profitabilne. Godine 2003. u BDP Crne Gore bankarski depoziti su učestvovali sa 15,3%, a u regionu sa 30%. Sprovedenim reformama u finansijskom sistemu, posebno u bankarstvu i uvođenjem konvertibilne valute (kao sredstva plaćanja) povećano je povjerenje u bankarski sistem Crne Gore, koje se očituje u porastu štednje. U cilju stimulanja razvoja privrede i jačanja njene likvidnosti predviđa se smanjenje postojećih visokih kamatnih stopa. Centralna banka Crne Gore, zbog uvođenja konvertibilne valute (kao zakonskog sredstva plaćanja) nije u mogućnosti da vodi monetarnu politiku, već samo da propisuje zakonski okvir za bankarski sistem.

Banke koje su privatizovane svoju aktivnost usmjeravaju na pozajmljivanje novca institucijama, građanima, malim i srednjim preduzećima, a manje su zainteresovane za veće kapitalne investicije u privredi koje obezbjeđuju nova radna mjesta i čine osnov ekonomskog rasta i razvoja. Zbog toga bi, čini se, bilo cjelishodno „zadržati” (do okončanja tranzicionog procesa) jednu uspješnu banku pod „paternalizmom” države, pomoću koje bi se uticalo na investicione tokove i razvoj prioritarnih grana djelatnosti – na ekonomski rast i razvoj.

Zbog toga bi, čini se, bilo cjelishodno „zadržati” (do okončanja tranzicionog procesa) jednu uspješnu banku pod „paternalizmom” države, pomoću koje bi se uticalo na investicione tokove i razvoj prioritarnih grana djelatnosti – na ekonomski rast i razvoj.

Pitanje svojine je složeno – više dimenzionalno: političko, filozofsko, pravno, ekonomsko, sociološko... Ekonomisti od privatizacije očekuju da poveća stepen oplodnje kapitala i po tom osnovu materijalno bogatstvo društva. Zaposleni očekuju veće plate, a nezaposleni zaposlenje. Filozofija smisao privatizacije vidi u ostvarivanju slobode i utemeljenju građanskog društva. Sa političkog aspekta gledanjo privatiza-

cija treba da obezbijedi da privatna svojina postane dominantan ili ravnopravan oblik svojine sa ostalim oblicima. Pravo nameće pitanje čije se privatizuje (javno, državno, grupno...) i ko ima pravo da prodaje imovinu i kapital firme? U nas je to pravo pripalo državi, zbog čega ona snosi pravnu i moralnu odgovornost za valjanost procesa privatizacije.

U postupku privatizacije mora se voditi računa o svim navedenim aspektima, da bi atribut uspješne privatizacije (sa kojom su zadovoljeni pojedinačni i opšti interesi) čiji se efekti, posmatrani iz ugla ekonomije mogu brojka a ne verbalno dokazati. Analogno ovom, između ostalih, nameće se pitanje, da li su nadležni organi Crne Gore prilikom privatizacije firmi provjeravali realnost iskazanog računa rentabiliteta, sa aspekta dugog roka, da li su sačinjavali projektovani računi rentabiliteta (koji će se nakon privatizacije ostvarivati), koliko će radnika izgubiti posao i pod kojim uslovima, kolika će biti primanja zaposlenih radnika i koliko će koristi država (po osnovu ubiranja poreza i doprinosa), na dugi rok, imati?

Sudeći po informacijama o „uspješnosti” privatizacije mnogih firmi, posmatranoj sa ekonomskog i socijalnog aspekta, stiče se uvjerenje da takve analize nijesu sačinjavane. U ovaj kontekst nameće se pitanje da li je trebalo najprije privatizovati uspješne firme (kojima rukovode dobri menadžeri), i šta se, po tom osnovu dobilo – osim „kapitla” čiji smo znatan dio pojeli, a manji investirali? Analogno tome treba preispitati opravdanost najave privatizacije uspješne firme „Plantaže” – marketinškog simbola proizvodnje kvalitetnih proizvoda, po kojima je Crna Gora u svijetu poznata. Ukoliko se (u dogledno vrijeme) ova firma privatizuje propratna transformacija (vlasnička, organizaciona, upravljačka...) će je u kollapse dovesti!

Pri ovome treba imati u vidu upozorenje nobelovca Fridmana, koji je, ako se dobro sjećam, pisao da u zemlji u kojoj nema kapitala ne treba insistirati na privatizaciji metodom prodaje, jer će se kao kupci većinom javljati stranci koji će po niskim cijenama kupiti najvrednije nacionalne resurse – raubovati ih dok im se isplati i poći... Moguće solucije, između oostalih, su zakup, koncesija, profesionalni menadžment...

Složeno je i diskutabilno pitanje privatizacije firmi pod stečajem – onih koje posluju sa gubitkom. U principu prije donošenja takve odluke treba sačiniti dva bilansa i to bilans prije i poslije sanacije preduzeća – bilans njegovog ozdravljenja (ako ima profitabilne budućnosti) Bilans prije sanacije poslovanja preduzeća treba da prikaže visi-

nu gubitka, uzroke njegovog nastojanja i obim nedostajućih sredstava za normalno poslovanje i održavanje likvidnosti. Sačinjeni bilans poslije sanacije treba da prikaz efekata mjera sanacije na finansijski položaj i rentabilnost preduzeća. Tek nakon toga moguće je dogovarati uslove privatizacije. Ako se pristupi prodaji preduzeća sa iskazanim gubitkom prodajna cijena će se svesti na likvidacionu cijenu, cijenu materijalne lešine.

U domenu tržišta kapitala u Crnoj Gori je „uobličena” osnovni regulatorni i institucionalni okvir. Uspješno su savladane osnovne lekcije o tržištu kapitala i transakcijama na njemu. Trend prometa na tržištu kapitala Crne Gore iz mjeseca u mjesec se kreće uzlaznom linijom. U 2004. godini on je iznosio 42,9 mil. eura, a u prvih pet mjeseci 2005. godine 90 mil. eura. Visina prometa ostvarenog na tržištu kapitala u toku pet mjeseci 2005. godine je bila dva puta veća u odnosu na promet ostvaren u cijeloj prošloj godini. Na tržištu kapitala trguje se i investicionim jedinicama privatizacionih investicionih fondova i obaveznica stare dvizne štenje. U prvih pet mjeseci 2005. godine ostvareno je 2.963.125 eura prometa investicionih jedinica i 8.339.918 eura prometa stare devizne štednje. I pored rasta prometa na tržištu kapitala u Crnoj Gori, njegova vrijednost značajno zaostaje u odnosu na berze iz okruženja.

Motiv za kupovinu akcija u prethodnom periodu bio je ukupnjavanje kapitala a u posljednje vrijeme i želja za postizanjem kapitalne dobiti. Velike razlike u cijenama akcija koje se javljaju najavom privatizacije firmi sa rejtingom rezultat su i špekulativnih transakcija koje se odvijaju, na način što brokeri drže vještačke cijene akcija određenog preduzeća dok ih ne kupi interesni lobi koji ima monopol nad transakcijama hartija od vrijednosti (kod kojih se može očekivati promjena cijena). Ako je to tačno, a izgleda da jeste, pozvane institucije države treba da steknu uvid u porijeklo kapitala kojim se kupuju firme kome, ukoliko je sumnjiv i ima namjeru da stvara karteke i monopole na tržištu, netreba dozvoliti učešće u procesu privatizacije.

Na sceni je, očito, „igra” sa hartijama od vrijednosti u kojoj dobijaju oni koji posjeduju kapital (različitih atributa), poznaju pravila igre na tržištu kapitala i blagovremeno bivaju informisani o kotaciji akcija.

Sa prodajom akcija mnogih firmi se nastavlja i nakon donošenja odluke o modernizaciji i adaptaciji nekog njenog entiteta, koji povećava vrijednost i rejting preduzeća u cjelini. Informisani akcije tih preduzeća kupuju po enormno niskim cijenama i postaju njihovi suvlasnici.

Ovakva vlasnička transformacija kapitala je nepovoljna sa ekonomskog i socijalnog stanovišta; sa ekonomskog, jer dovodi do topljenja i dubioznog vlasničkog transformisanja od niza generacija decenijama stvaranog nacionalnog bogastva, a sa socijalnog zbog konstituisanja klase malog broja bogatih i ogromnog broja siromašnih građana. Nova poslovna filozofija, koja se zove vrijednost za dioničare (je surova – bez emocija), dovodi do rapidnog rasta nezaposlenosti, siromaštva i socijalnog raslojavanja. U domenu tržišta kapitala sa razlogom se planira zaokruživanje regulatornog okvira, jačanje tržišne infrastrukture, širenje tržišta i smanjenje troškova poslovanja, informaciono povezivanje sa odgovarajućim institucijama okruženja. Prilika je da se preispita postojeći institucionalni okvir, nije li, s obzirom na skromnu veličinu tržišta kapitala predimenzioniran (isuviše brojan).

U Agendi se predviđa podsticanje preduzetništva i stvaranje snažnog i samoodrživog preduzeća, sposobnog da stvori uslove za rast i zapošljavanje. Radi postizanja ovog cilja, od koga zavisi efikasnost ekonomskog sistema, predviđa se predprivatizaciono prestrukturiranje javnih i velikih preduzeća. Ovu aktivnost, dakako, treba sprovesti u svim onim slučajevima, koji za, krajnji, efekat ima revitalizaciju, uspješno poslovanje i kvalitetnu privatizaciju preduzeća.

U mnogim slučajevima, pak, prestrukturiranje firmi imalo je za krajnji efekat razbijanje jedinstvenog poslovnog sistema na segmente koje je bilo lakše privatizovati. Tim činom amputirane su komplementarne djelatnosti ekonomskog sistema, urušena je njihova organizacija i jedinstvena poslovna politika, derogirana je kalkulacija cijene koštanja proizvoda i usluga, uništen je osnovni orjentir za sačinjavanje računa rentabiliteta. Ovom zadatku treba pristupiti oprezno, znalčki. Treba pomno preispitati perspektivnost i profitabilnost firmi na dugi rok, organizacionu konstituciju, upravljačku – menadžersku funkciju i poslovnu politiku. Za dijagnosticiranje boniteta ekonomskih entiteta malo je kompetentnih.

U vezi sa ovim, komplementarno je pitanje korporativnog upravljanja, sa kojim se ne može biti zadovoljno, između ostalog, iz razloga što su u (mnogim) bordovima direktora delegirani pojedinci (sa skromnim znanjem iz poslovne ekonomije) koji su preopterećeni na radnom mjestu i nijesu u mogućnosti da prate probleme firmi, poznaju tržište kapitala, štite interese akcionara i nadziru rad menadžmenta. Pri izboru članova borda direktora zastupljen je formalni-institucionalni delegac-

ki princip, koji ne daje primat kompetentnosti nego „reprezentativnosti”, koji je unosan.

Kao što posada broda, koji plovi uzburkanim morem, mora dobro poznavati nautiku, da bi ga bezbjedno dovela u odredišnu luku, tako i menadžment preduzeća mora dobro poznavati društveno ekonomsku i poslovnu zbilju i njene zakone da bi uspješno vodio poslove preduzeća na dugi rok. Od stručnosti i poslovne odgovornosti menadžmenta zavisi uspjeh preduzeća; On ima primarnu ulogu za rentabilno poslovanje preduzeća, a zavisno od sektorske djelatnosti, komplementarnu ili sekundarnu – vlasnička struktura kapitala. Pri izboru menadžmenta primat treba da ima znanje – kompetentnost...

Agenda „saopštava” da je nakon masovne vaučerske privatizacije i niza tendera većina akcionarskog kapitala u Crnoj Gori u privatnom vlasništvu (oko 70%). Prema jednom drugom, svježijem izvoru (9,88) privatizovano je 80% kapitala i „skoro da više nema državnih firmi” u Crnoj Gori. Ako je ovaj podatak tačan postavlja se pitanje idemo li na 100% privatizaciju svih sektora sistema. Ako to učinimo bićemo jedinstveni u svijetu.

U svim bivšim „socijalističkim” zemljama, koje je zahvatio val tranzicije, broj zaposlenih je drastično smanjen, a nezaposlenih povećana. Ovaj trend je pogodio posebno privredu i njene radno-intenzivne kapacitete. Taj trend je karakterističan i za Crnu Goru. Podaci o broju zaposlenih i nezaposlenih posljednjih godina u Crnoj Gori nijesu ujednačeni među institucijama koje ih prate. U Crnoj Gori je 1989. godine bilo zaposleno 163.351 građana od čega u privredi 131.543, a u neprivredi 31.808 (odnosno u privredi 80,53%, a u neprivredi 19,47). Te godine je bilo nezaposleno 46.450 lica, a stopa nezaposlenosti je iznosila 22%. Godine 2002. u Crnoj Gori je bilo zaposleno 113.827 lica, nezaposleno 50.584, a stopa nezaposlenosti je iznosila 30,40%. Broj zaposlenih u 2002. godini u odnosu na 1989. se smanjio za 45.524 lica (tj. za 30%), broj nezaposlenih povećao za 34.134 lica (42,35%), a stopa nezaposlenosti za 38,18% lica. Stopa nezaposlenosti u Crnoj Gori te godine spadala je među najveće u regionu.

Podaci o prosječnom broju zaposlenih u Crnoj Gori u 2004. godini se razlikuju. Jedan izvor navodi brojku od 143.479 zaposlenih lica, (7,17), a drugi brojku od 109.712 zaposlenih (8, V). Razlika između njih nije mala, ona iznosi 33.760 lica. Koji izvor smatrati relevantnim kada oba potiču iz zvaničnih institucija? Logičan rezon je – tačan broj „nor-

malno” zaposlenih je diskutabilan, zbog enormnog prisustva sive ekonomije koja u BDP Crne Gore učestvuje sa 40% do 45%. Ako uzme-mo prvu cifru kao relevantnu broj zaposlenih u 2004. godini u odnosu na 1989. godinu manji je za 19.872 lica (za 12,17%), a u drugom sluča-ju za 53.639 lica (32,83%) tj. za trećinu! Broj nezaposlenih u 2004. go-dini prema prvom izvoru iznosio je 59.002 lica, a prema drugom 64.960 lica. Razlika između njih odnosi se na 5.958 lica. Od ukupnog broja ne-zaposlenih 60% su žene. Prema Agendi u periodu od aprila 2003. do de-cembra 2004. godine nakon donošenja Uredbe o poreskim olakšicama „legalizovano” je oko 42.000 „novih” radnih mjesta. Ova brojka odno-si se kako na zaposlene, a blagovremeno ne prijavljene u legalnoj eko-nomiji, tako i na jedan broj zaposlenih u sivoj ekonomiji. Njihova radna mjesta i izvori prihoda – njihov socijalni status je nestabilan.

Prema jednom izvoru, početkom 2005. godine u Crnoj Gori je bilo 3.500 preduzeća insolventno, radi čega treba da idu pod stečaj. U nji-ma je zaposleno 30.000 radnika koji će uskoro povećati spisak nezapo-slenih.

Stopu nezaposlenosti u 2004. godini simbolizuju dvije cifre. Prva je izražena brojem 22,6% (7), a druga brojem 31,2 (9); i u ovom sim-bolu nezaposlenosti prisutna je ne mala razlika.

Eksperti svjetske banke konstatuju da su u zemljama tranzicije „ekonomska neizvjesnot, korupcija, visoki porezi i neefikasni sudovi najveća smetnja preduzetništvu, a time i izgledima za otvaranje novih radnih mjesta” – za rješavanje problema nezaposlenosti (11). Uprkos ekonomskom uspjehu zemalja evropskog istoka u osnivanju produk-tivnih radnih mjesta i borbi protiv nezaposlenosti nijesu postignuti za-vidni rezultati. Uprkos očekivanjima da će privatni sektor „početi da proizvodi nova radna mjesta”, i da će upravo nezaposlenost biti onaj (ranije nepovoljni) elemenat koji će prvi biti smanjen „nade su izne-vjerene”. U pitanju su bile nerealne nade iz razloga što tranzicija u po-stsocijalističkim zemljama počiva na novim normativnim i instituci-onalnim postulatima, na tranziciji „socijalističkog” u kapitalistički si-stem, za čem je potrebno vrijeme duže od radnog vijeka čovjeka.

U Crnoj Gori problem zaposlenosti će dugo biti primarni problem ekonomije Crne Gore. Na spisku „zaposlenih” znan je broj onih ko-je će novi vlasnici privatizovanih preduzeća, u ime profitabilnosti, pro-glasiti tehnološkim viškom i poslati na biro rada.

I u nas je kao i u drugim postsocijalističkim zemljama tranzicije prisutna takozvana nedovoljna zaposlenost lica sa visokim kvalifikacijama koji rade na nisko produktivnim poslovima. Na ovaj način se gubi najvredniji kapital – znanje. Ovome treba dodati i činjenicu da „veliki broj nezaposlenih uopšte nije registrovan na tržištu rada; davno su digli ruke od pokušaja da dođu do posla” u legalnoj ekonomiji. „Spas” traže u sivoj i crnoj ekonomiji, koja im „obezbjeduje” minimalnu egzistenciju od danas do sutra, bez socijalne zaštite.

Eksperti svjetske banke preporučuju „da vlade zemalja u tranziciji” radi otvaranja što većeg broja radnih mjesta smanje troškove osnivanja firmi ili započinjanja posla, olakšaju registraciju vlasništva... ojačaju sudsku primjenu ugovora – smanje administrativne barijere i poreze na radnu snagu”.

Fokus budućih ekonomskih reformi u Crnoj Gori treba da bude usmjeren na smanjenje nezaposlenosti i siromaštva. Vlada i njeni organi treba da prate izvršenje socijalnih programa iz ugovora o privatizaciji firmi i insistiraju na njihovom poštovanju, radi zaštite prava radnika po osnovu nezaposlenosti i obezbijede poštovanje preporuka o stvaranju povoljnih uslova za preduzetništvo. Na dugi rok gledamo normalno rješavanje problema nezaposlenosti treba tražiti otvaranjem novih profitabilnih radnih mjesta u onim sektorima u kojima Crna Gora može imati komperativne prednosti.

Normalno je što je turizam apostrofiran u Agendi kao jedan od prioriteta u razvoju Republike i oslonac razvojne koncepcije Crnogorske privrede. Povećanje hotelskih kapaciteta (predviđena Master planom) sa sadašnjih 26 hiljada na 50 hiljada kreveta nerealno je očekivati, a analogno tome i projektovani broj novih radnih mjesta. Bojim se da nećemo, u valu privatizacije za dolazeće generacije sačuvati prirodne potencijale i resurse podobne za turizam – ono što je za njihovu egzistenciju i budućnost najvrednije.

„Osnovni prioriteti u politici razvojnog turizma Crne Gore su (prema Agendi) brza privatizacija i stvaranje pretpostavki za direktne strane investicije”. Normalno je što država vizira koordinate razvoja turizma kao jedne od prioriteta grana djelatnosti, ali je diskutabilno što o privatizaciji ovog najznačajnijeg Crnogorskog resursa prioritet daje komunikaciji sa stranim investitorima, „čiji je osnovni cilj oplodnja kapitala, a ne privredni razvoj i otvaranje novih radnih mjesta.

Projekti *O integralnom upravljanju obalnim područjem i Strateška opredjeljenja za razvoj turizma u Crnoj Gori*, koji predviđaju koncept održivog razvoja ovog najvažnijeg nacionalnog resursa, zaslužuju podršku. Priobalno područje je naš najvažniji i najperspektivniji prirodni resurs koji ne smije biti dugoročno privatizovan zbog dolazećih generacija (već samo po principu koncesije ustupan na korišćenje).

Iako se bilježe pozitivni pomaci u rastu učešća sektora turizma u BDP Crne Gore njegova produktivnost rada je još uvijek enormno niska.

U strateškom dokumentu „koi će postavljati okvire u upravljanju, održavanju i izgradnji putne mreže”, treba predvidjeti izgradnju saobraćajnica sa četiri trake na svim putevima koji povezuju opštinske centre, a posebno onih na relacijama Podgorica – Danilovgrad – Nikšić – Žabljak, Podgorica – Mateševo – Kolašin... Podgorica – tunel Sozina, Podgorica – Cetinje – Budva. Analogno ovom konceptu, treba predvidjeti obavezu poštovanje urbanističkih uslova gradnje svih objekata uz magistralne puteve. Ovim činom će se automatski regulisati imovinsko pravni sporovi koji prate i usporavaju izgradnju novih i proširenje postojećih saobraćajnica.

Uz sadašnju putnu mrežu na relaciji Podgorica – Danilovgrad niču brojni građevinski objekti, kao pečurke poslije kiše, od kojih će mnogi predstavljati ozbiljnu smetnju za proširenje postojećih saobraćajnica, koje će za dvije tri decenije predstavljati gradske avenije i spajati Podgoricu i Danilovgrad u jedinstveno urbano područje.

Treba da zabrinjava podatak prema kom je obim ostvarenih direktnih investicija u Crnoj Gori u 2003. i 2004. godini bio niži u odnosu na planirani za 42%. Analogno tome bilo je nelogično planirati da će obim uloženi stranih investicija u 2004. iznositi 120 miliona eura, ako je u prethodnoj godini iznosio svega 38,7 miliona. Razlog drastične razlike između obima planiranih i ostvarenih stranih investicija u Crnoj Gori leži u procjeni rizika ulaganja i mogućem stepenu oplodnje kapitala kojim se njegovi vlasnici rukovode.

Rizik ulaganja u Crnu Goru će se ukloniti kada harmonizujemo normativizam i institucionalizam sa Evropskom Unijom, obezbijedimo vladavinu prva i slobodan protok roba, usluga, kapitala i radne snage sa okruženjem.

---

## UMJESTO ZAKLJUČKA

Termin tranzicija označava proces integralnih promjena aktuelan za sve zemlje svijeta koje tragaju za oblicima organizovanja i privređivanja koji obezbjeđuju što efikasnije korišćenje resursa, neophodnih za život čovjeka.

Kao rezultat procesa tranzicije u svim postsocijalističkim zemljama pa i u Crnoj Gori, došlo je do promjene vlasničke strukture kapitala i imovine preduzeća u kojoj dominantno mjesto ima privatna svojina, potom mješovita i na začelju državna.

Prema nekim ocjenama, nova vlasnička struktura preduzeća na prvi pogled prikazuje krupne promjene u vezi vlasničkih odnosa, a u suštini je u pitanju stanje u kome dominiraju male privatne firme koncentrisane u oblasti prometa i usluga „koje su nisko akumulativne i imaju perifernu ulogu sa stanovišta razvojne i izvozne strategije zemlje”.

Znatan dio ekonomskih aktivnosti u Crnoj Gori odvija se u sivoj ekonomiji čije se učešće u poslednoj deceniji kretalo između 40-45% BDP.

Prvih godina tranzicije u Crnoj Gori (od 1990. do 1996.) zabilježen je drastičan pad svih makro ekonomskih agregata. Nakon 2000. godine oživjeli su ekonomski tokovi. Godine 2004. bruto društveni proizvod CG je iznosio 72%, a percapita 68% onog iz 1990. godine.

Agenda je dobro markirala pozitivne i negativne trendove u ekonomiji Crne Gore i vizirala njihov poželjni tok, čije je ostvarenje, u pojedinim segmentima nerealno očekivati.

Prognozeri ekonomskih tokova i kreatori ekonomske politike po prirodi svog posla moraju zagovarati optimistički koncept življenja, moraju raji ulivati nadu u bolji život.

U raspravama o društveno-ekonomskim problemima među ekonomistima prevladavaju pesimistički nad optimističkim tonovima, zbog profesionalne sklonosti da u ime principa opreznosti posebnu pažnju poklanjaju negativnim trendovima u ekonomiji, radi preuzimanja onih aktivnosti na planu privređivanja koje će ih otkloniti, a pozitivne pospješiti.

Tranzicija je proces. Njeni krajnji efekti biće vidljivi kada se u obličje institucije „novog” sistema i „zaživi” vladavina prava.

## LITERATURA

1. Ekonomska i poslovna enciklopedija (1994.) Bgd.
2. Lj. Madžar (2001.) Markoekonomsko planiranje, Bgd.
3. Isto str. 35.
4. Bajec – Joksimović (1999.), Savremeni privredni sistemi, Ekon. fak. Bgd.
5. Monstat, Saopštenje br. 51/2005.
6. Univerzitet Crne Gore..., Ocjena stanja i pravci privrednog razvoja Crne Gore, Podgorica 2005.
7. Agenda ekonomskih reformi u Crnoj Gori 2002-2007.
8. Centralna banka Crne Gore, Godišnji izvještaji glavnog ekonomiste 2004.
9. Monet br. 20/2005.
10. Pobjeda 13.02.2005.
11. Ekonomska politika 23/11.2005.

Prof. dr Pavle BOGETIĆ

A REVIEW OF SOME ISSUES OF TRANSITION AND ECONOMY  
OF MONTENEGRO

*Summary*

Term transition presents the process of the integral changes which is current for all countries around the world that search for the different formats of organizing and purchasing which can provide more efficient usage of resources necessary for human life.

As a result of the transition process in all post-social countries, even in Montenegro, there has been a change of the owners' capital structure and companies' assets in which the dominant place has private property, then mixed and finally state owned.

According to some evaluations, new ownership structure in companies, at the first sight, present huge changes related to the owners relations, and basically it is the stage where dominant place takes small companies which are concentrated in the area of the market and services, „which have low accumulative and periphery role from the development and export strategy point of view”.

Significant part of the economic activities in Montenegro takes place in black economy whose share in the last decade was around 40-45% of GDP.

In first years of transition in Montenegro (1990-1996) the drastic fall of all macroeconomic aggregates has been designated. After 2000 the economic processes came back to life. In 2004 National Domestic Product in Montenegro amounted 72%, and per capita amounted 68% of the one from 1990.

Agenda marked well positive and negative trends in economy of Montenegro and sight their desirable flow, whose realization, in certain segments is unrealistic to expect.

People that prognosis economic flows and creators of the economic politics, by the nature of their work have to intercede the optimistic concept of living, they have to raise the hope for a better life.

In discussions about socio-economic problems among economists prevails pessimistic above optimistic tons, because of the professional propensity, in the name of the principle, more attention is given to the negative processes in economy, in order of taking over activities in plan of purchasing which will resolve them, and improve positive.

Transition is a process. Its final effects will be visual when the institutions of „new” system take shape and rule of law „alleviates”.